

Shahid Beheshti University
Faculty of Literature and Human Sciences
Department of History

Journal of History of Iran
Vol 17, No 1, Spring & Summer 2024
ISSN: 2008-7357 E-ISSN: 2588-6916

DOI: <https://doi.org/10.48308/irhj.2024.234079.1283>

Research Paper

Examination of Babi-Azalis' Arguments for Criticizing Bahau'llah's Dawah Based on Sayyid Muhammad Isfahani's Treatise

1. Seyed Meqdad Nabavi Razavi Rohani, 2. Fatemeh Janahmadi

1. PhD Candidate in History of Islam, Department of History, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University (Corresponding Author). Email: m.nabavi@modares.ac.ir
2. Professor, Department of History, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University. Email: f.janahmadi@modares.ac.ir

Received: 2023/12/09 PP 211- 232 Accepted: 2024/04/07

Abstract

After the execution of Sayyid Ali-Muhammad the Bab, Mirza Hussein-Ali Nouri (Baha'u'llah) claimed himself to be the person who was to introduce the religion after Babiism and in turn faced the opposition of the Bab's successor, Mirza Yahya Subh-i-Azal. Then, some of the Babi elite compiled works against Baha'u'llah's dawah. This paper aims to answer this question, based on the teachings of the Bab that both Babis and Baha'is considered divine words of God, how well did the Babi opposers of Baha'u'llah build their arguments? Analyzing their works shows that overall, they used Bab's teachings correctly and highlighted the flaw of the Baha'u'llah's dawah reasonably. In this research, the scrutiny of their arguments is done by the Analytical method based on the contents of the Raddiyah of Sayyid Muhammad Isfahani and by presenting similar arguments of other distinguished Babi opposers of Baha'u'llah.

Keywords: The Religion of Bayan, Bahai Faith, Mirza Hossain-Ali Baha'u'llah, Mirza Yahya Subh-i-Azal, Sayyid Muhammad Isfahani, Nabil Treatise.

Citation: Razavi Nabavi Rohani, Seyed Meqdad and. Fatemeh Janahmadi. 2024. *Examination of Babi-Azalis' Arguments for Criticizing Bahau'llah's Dawah Based on Sayyid Muhammad Isfahani's Treatise*, Journal of History of Iran, spring and summer, Vol 17, no 1, PP 211-232.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Introduction

After founding the Religion of Bayan, the Bab appointed a promised abolisher for his religion. After the Execution of the Bab and the ascent of Subh-i-Azal as his successor, some of the Babis claimed to be that figure but did not make much progress; anyhow Baha'u'llah who was the link between Subh-i-Azal and his followers claimed that title and faced the opposition of Subh-i-Azal. This conflict was the start of the division of Babis into Babis who did and did not convert to Baha'ism (Baha'is and Azalis). In this situation, some Azali elites worked against the dawah of Baha'u'llah and he answered them. Writing Raddiyahs continued in the next Azali generations and some of the Baha'i propagandists started to refute Azali beliefs. Analyzing the material of these works between these two groups is of much use when one tries to study their history.

Methodology

As far as this study is concerned, because of the unavailability of most of the manuscripts of Azali Raddiyahs in public during the past years, researchers who work in the field of Babi and Baha'i studies did not analyze them. Also, the arguments of Baha'u'llah against Azalis are still not scrutinized. Thus, this paper aims to focus on the contents of the Raddiyah of Sayyid Muhammad Isfahani by using the Analytical method and relying on the sources. It also seeks to provide evidence of its material from the Raddiyahs of early Azalis and the ones after, and to answer the question that how did Azalis use the works of the Bab to refute the Baha'u'llah' dawah and how well did they build their arguments.

Results and Discussion

Among the early Azalis' Raddiyahs, the short treatise of Sayyid Muhammad Isfahani holds a special place due to the fact that at the start of Baha'u'llah's dawah, he was the second most important figure within Babis after Subh-i-Azal and eventually was assassinated by orders from Baha'u'llah. In this paper, that treatise is called "Estedlaliyeh of Nabil" (The Argument of Nabil). In that treatise, he mentions numerous letters from the Bab in which he appoints Subh-i-Azal as his successor and manages to quote some of them as well; he concludes that all Babis must obey Subh-i-Azal. One of the most important works is "The Tablet of Vesayat." Some of those letters, including the Tablet of Vesayat were

existent before and were published by the followers of Subh-i-Azal. Some of those were quoted by Baha'is in their works and others were mentioned in the book *Mustaqiz* by Subh-i-Azal, which was much celebrated among Babis. Many of the sayings and letters of the Bab about the succession of Subh-i-Azal that were used by Sayyid Muhammad Isfahani are also observed in the works of some other Babi opposers of Baha'u'llah who wrote *Raddiyahs* at the start of his dawah. Sayyid Muhammad Isfahani also expresses that Baha'u'llah's letters are not divine words of God. He argues that those letters are to be miraculous and unique, but Subh-i-Azal, whose divinity is approved by the Bab, is much better at writing. Another argument of Sayyid Muhammad Isfahani is that Baha'u'llah has none of the characteristics that the Bab attributed to the promised figure. He provides an example from the Bab's works and mentions that the promised figure must be born under the Babi Religion, but Baha'u'llah was born under Islam so he cannot be the one who brings the next faith. Baha'is refer to one of the sayings of the Bab and argue that under the time of the next religion, the works of the Bab are not to be cited. Sayyid Muhammad Isfahani reasons that this saying of the Bab is like his other sayings about the promised bringer of the next religion and all of those sayings are to be noted simultaneously. The result of such inquiry will be that, when the promised figure with characteristics attributed by the Bab and none possessed by Baha'u'llah, emerges, the works of the Bab are not to be cited anymore. It appears that this argument is the most important reason for Baha'is against Azalis and it is criticized by Sayyid Muhammad Isfahani as mentioned above.

Conclusion

In this research, many arguments of "Estedlaliyeh of Nabil" (The Argument of Nabil, a work by Sayyid Muhammad Isfahani: the second in the Babi ranks at the start of Baha'u'llah's dawah) were scrutinized along cases from *Raddiyahs* written by other Azalis; among those, the more important ones are to be categorized into two groups. the emphasis on Bab's manifold sayings about the succession of Subh-i-Azal and also asserting that, based on the works of the Ba, Baha'u'llah does not possess the characteristics of the promised figure which shows that Bab recognized someone else as the promised figure, appear to be reasonable. One can say that the claim of Baha'is against the permission to cite the Bab is also well criticized. Therefore, it can be acknowledged that definite Babi arguments show that the teachings of Bab do not affirm the Baha'i Faith and Azalis insisted on the Babi inauthenticity of Baha'u'llah's dawah truthfully.

دانشگاه شهید بهشتی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

DOI: <https://doi.org/10.48308/irhj.2024.234079.1283>

مقاله پژوهشی

راستی آزمایی استدلال‌های بایان ازلی در نقد دعوت بهاءالله (با تکیه بر رساله سید محمد اصفهانی)

۱. سید مقداد نبوی رضوی روحانی: ۲. فاطمه جان احمدی^{ID}

۱. دانشجوی دکتری تاریخ اسلام، دانشگاه تربیت مدرس (نویسنده مسئول)، تهران، ایران. رایانامه: m.nabavi@modares.ac.ir

۲. استاد گروه تاریخ دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران، رایانامه: janahmadi@modares.ac.ir

دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۱۸ صص ۲۱۱-۲۳۲ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۱/۱۹

چکیده

سید علی محمد باب پس از آغاز دعوی نسخ دیانت اسلام و بنیان‌گذاری آیین بیان، برای دیانت خود موعود و ناسخی با لقب «من یظهره الله» مشخص کرد. پس از اعدام او و آغاز رهبری جانشینش، میرزا یحیی صبح ازل، برخی از بایان خود را در مقام من یظهره الله معرفی کردند، اما به جز میرزا حسینعلی بهاءالله هیچ یک نتوانستند در گسترش آن دعوی پیشرفت کنند. با آغاز دعوت بهاءالله در نسخ تعالیم باب در آیین بیان و تأسیس آیین بهایی به سال ۱۲۸۳ق، برخی از بزرگان بایان بهایی نشده که به اصالت ریاست صبح ازل و استمرار آیین بیان معتقد بودند، به نگارش کتاب‌ها و رساله‌هایی در نقد دعوت بهاءالله روی آوردند و کوشیدند به پیروان باب نشان دهند او نمی‌تواند موعود باب و ناسخ آیین او باشد. این مقاله بر آن است به این پرسش پاسخ دهد که با مبنا گرفتن تعالیم و آموزه‌های باب که برای بایان بهایی شده و بایان بهایی نشده وحی الهی و آیات خداوند به شمار می‌آید، مخالفان بابی بهاءالله تا چه اندازه در چینش استدلال‌های خود در رد دعوت او به درستی عمل کردند؟ بررسی و تحلیل آثار مخالفان نشان می‌دهد آنها در مجموع از آموزه‌های باب به خوبی استفاده و نادرستی دعوت بهاءالله را به صورتی مستدل مشخص کردند. در این پژوهش، بررسی استدلال‌های ایشان با روش توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر منابع، ضمن تمرکز بر محتوای ردیه سید محمد اصفهانی که از ردیه‌های موجز اما مهم ایشان است و نیز با آوردن استدلال‌های مشابه برخی دیگر از مخالفان بابی و برجسته بهاءالله انجام شده است.

واژه‌های کلیدی: آیین بیان، آیین بهایی، میرزا حسینعلی بهاءالله، میرزا یحیی صبح ازل، سید محمد اصفهانی، استدلالیه نبیل.

استاد: نبوی رضوی روحانی، سید مقداد و فاطمه جان احمدی. ۱۴۰۳ راستی آزمایی استدلال‌های بایان ازلی در نقد دعوت بهاءالله (با تکیه بر رساله سید محمد اصفهانی)، مجله تاریخ ایران، بهار و تابستان، سال ۱۷، شماره ۱، ۲۱۱-۲۳۲.

۱. مقاله حاضر برگرفته از رساله دکتری آقای سید مقداد نبوی رضوی روحانی با عنوان «واکاوی مناسبات ازلیان و بهائیان و تحلیل تبلیغات آیینی آنها در قلمرو عثمانی و پیامدهای آن بر جامعه‌ی عثمانی» می‌باشد.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

مقدمه

سید علی محمد باب در سال ۱۲۶۴ق، پس از دعوی قائمیت و ادعای نسخ دینت اسلام و تأسیس آیین بیان، برای دینت خود موعود و ناسخی با لقب «من یظهره الله» مشخص کرد و در آثار دو سال پایانی حیات خود بارها از او یاد کرد و مقامش را بسیار بلند شمرد. پس از اعدام باب و آغاز جانشینی میرزا یحیی صبح ازل، برخی از بابیان خود را من یظهره الله خواندند اما نتوانستند هم‌کیشان خود را جذب کنند. با این حال، میرزا حسینعلی بهاء‌الله که آن زمان واسطهٔ صبح ازل و پیروانش بود، پس از ده سال اطاعت ظاهری از صبح ازل و دعوت پنهانی مقام من یظهره‌اللهی خود، در سال ۱۲۸۳ق دعوت خود را در شهر ادرنه آشکار کرد و با مخالفت صبح ازل روبه‌رو شد. این مخالفت سرآغاز تقسیم بابیان به دو گروه بابیان بهایی‌شده و بابیان بهایی‌نشده شد که نتیجهٔ آن مناظرات و برخوردهای خشن دو گروه بهایی و ازلی با یکدیگر بود که گاه به قتل و کشتن نیز کشیده می‌شد. از بزرگان ازلی که در همان آغاز به رد دعوت بهاء‌الله پرداختند، ملا محمدجعفر نراقی در کتاب *تذکره الغافلین*، ملا رجبعلی قهیر در *استدلایهٔ قهیر*، ملا علی محمد سراج در *استدلایهٔ سراج* و میرزا محمدحسین متولی‌باشی قمی در پاسخش به نامهٔ میرزا موسی کلیم (برادر بهایی‌شدهٔ بهاء‌الله) را می‌توان نام برد. بهاء‌الله هم با نگارش کتاب بدیع در پی پاسخ برآمد و بر سراج نیز ردیه‌ای نگاشت. ردیه‌نویسی در نسل‌های بعدی ازلیان تداوم یافت و کسانی چون میرزا هادی دولت‌آبادی در کتاب *فصل الکلام*، سید مهدی سرلتی در کتاب *سفینه الأزلیه البهیه*، عزیزخانم (خواهر ازلی بهاء‌الله) و همکاران ازلی‌اش در کتاب *تنبيه النائمین*، عبدالخالق سدهی در کتاب *وصیتنامه*، میرزا مصطفی کاتب در پاسخی به نامهٔ زین‌المقربین و ردیه‌ای بر مکتوبی از عباس افندی، و میرزا احمد کرمانی در رسالهٔ خود به رد دعوت بهاء‌الله پرداختند و مبلغان بهایی چون میرزا نعیم سدهی در کتاب *نتیجه البیان فی ظهور من یظهره الله* و میرزا حیدرعلی اصفهانی در کتاب *دلایل العرفان* به رد باورهای ازلیان روی آوردند. تحلیل آنچه در این ردیه‌نویسی‌ها میان این دو گروه گذشت، در بررسی سیر تاریخی اندیشهٔ ایشان کارگشاست.

تا سال‌های نزدیک به نگارش این مقاله، به سبب در دسترس نبودن نسخه‌های خطی اکثر ردیه‌های ازلیان، بیشتر محققانی که در حوزهٔ مطالعات بابی و بهایی به تحقیق پرداخته‌اند، نتوانسته‌اند تحلیلی از این ردیه‌ها صورت دهند. ادوارد براون (۱۹۱۸م)، با وجود دسترسی به نسخه‌های خطی بیشتر این ردیه‌ها (Browne, 1932, 76, 79-81)، تنها به معرفی توصیفی و گذرای *استدلایهٔ قهیر* و دو کتاب *تنبيه النائمین* و *تذکره الغافلین* پرداخته است (Browne, 1918, 220-228). شیخ احمد شاهرودی (۱۳۴۳) که کتاب *مبسوط الحق المبین* را همراه با سه کتاب دیگر در نقد بهاییان نگاشته، برای بررسی

اختلاف‌های ازلیان و بهاییان تنها از کتاب *تنبیه النائمین* بهره گرفته است (شاهرودی، ۱۳۴۳، بخش ۳، ۱۶۸-۱۷۱). نورالدین چهاردهی از محققانی است که ازلیان را می‌شناخته و آثار ازلی را از ایشان می‌گرفته (چهاردهی، ۱۳۶۳، ۳۱، ۵۸، ۲۱۵ و ۲۲۹)، اما تنها به دو کتاب *تنبیه النائمین* و هشت بهشت پرداخته و آن دو را «بهترین کتب که بر علیه فرقه بهاییه تدوین یافته» دانسته است (همان، ۱۴۷). سید محمدباقر نجفی در پژوهش مبسوط خود ۲۴ مکتوب باب درباره صبح ازل را از کتاب *تنبیه النائمین* آورده و سپس بخش‌های زیادی از پژوهش خود را به نقل از آن کتاب اختصاص داده است. وی همچنین قسمتی از مقدمه نسخه چاپی ازلیان از آن کتاب را که فهرستی توصیفی از ردیه‌های ازلیان در نقد دعوت بهاءالله است، آورده و به معرفی آن مکتوبات پرداخته است (نجفی، بی‌تا، ۲۹۶-۳۰۴، ۳۱۳-۳۲۱ و ۳۴۲-۳۵۳). عبدالحسین نوایی در پیوست‌هایی که بر کتاب *فتنه* باب آورده، برای بررسی اختلاف‌های صبح ازل و بهاءالله تنها از کتاب *تنبیه النائمین* استفاده کرده است (اعتضادالسلطنه، ۱۳۷۷، ۱۶۴-۱۷۰). سید حمیدرضا روحانی در شناساندن کتاب هشت بهشت، از میان ردیه‌های ازلیان، تنها به اختصار از کتاب *تنبیه النائمین* یاد کرده است (روحانی، ۱۳۸۶، ۶۱). منوچهر بختیاری در پژوهش مبسوط خود درباره تاریخ ازلیان، هنگام بحث درباره ملا محمدجعفر نراقی، برای معرفی ردیه او بر دعوت بهاءالله، شرح یادشده در مقدمه نسخه چاپی ازلیان را از کتاب *تنبیه النائمین* آورده است (بختیاری، ۱۳۹۵، ۱۹۶). می‌توان گفت اشاره این محققان تنها به دو کتاب *تنبیه النائمین* و هشت بهشت به سبب دسترسی ایشان به نسخه‌های چاپی این دو اثر است که ازلیان تهران در دهه ۱۳۳۰ش به صورت محدود منتشر کردند.

نویسنده این مقاله، در مقدمه چاپ جدید کتاب *تنبیه النائمین*، تنها برخی از استدلال‌های این کتاب را آورده (نوری و دیگران، ۱۳۹۴، ۳۷-۴۰) و همچنین، در مقدمه کتاب تاریخ جعفری بخش‌های کمی از ردیه ملا محمدجعفر نراقی را بازگفته است (شریف کاشانی، ۱۳۹۸، ۲۶-۴۱). وی متن ردیه کوتاه میرزا محمدحسین متولی‌باشی قمی را در ملحقات کتاب آیین در ایران بازنوشته (دولت‌آبادی، ۱۴۰۰، ۳۴۶-۳۶۸) و همچنین متن کتاب *فصل الکلام* میرزا هادی دولت‌آبادی را در فصلی از کتاب *حیات یحیای نجی* آورده است (نبوی رضوی، ۱۴۰۱، ۸۱-۱۶۳). اما با وجود شرح‌هایی که بر این چهار متن نوشته، با نگاهی تحلیلی به انواع استدلال‌های ازلیان پرداخته است. به این ترتیب، دیده می‌شود ردیه‌های متقدم و مهمی چون *استدلایه قهیر*، *استدلایه سراج* و *تذکره الغافلین* که نوشته ازلیانی است که بهاءالله را از نزدیک می‌شناختند، هنوز مورد توجه محققان این حوزه مطالعاتی قرار نگرفته‌اند و آنچه تاکنون به چاپ رسیده نیز از یک تحلیل کلی برخوردار نیست.

همچنین استدلال‌های بهاءالله در نقد ازلیان، به ویژه در کتاب *بدیع و پاسخ* به ملا علی محمد سراج

و نیز سخنان پیروانش در برابر ازلیان، هنوز به گونه‌ای محققانه بررسی نشده است. نویسندهٔ این مقاله در کتاب حیات یحیای نجی به تحلیل گذرای برخی از آنها پرداخته است (نبوی رضوی، ۱۴۰۱، ۹۱-۹۴ و ۱۰۱-۱۰۶).

آنچه از دلایل مهم بهاء‌الله و پیروانش در اینجا قابل طرح و بررسی است، بدین قرار است:

۱. ادعای بهاء‌الله بر ظاهری بودن جانشینی صبح ازل با طراحی صبح ازل و باب (فاضل مازندرانی،

۱۲۹ بدیع، ج ۵، ۳۴۷؛ عبدالبهاء، ۱۱۹ بدیع، ۶۷-۶۹)؛

۲. تفسیر و تأویل سخنان باب دربارهٔ من یظهره الله و زمان ظهور او (بهاء‌الله، بی‌تا ب، ۱۱۳؛ شریف

کاشانی، ۱۳۹۸، ۲۶)؛

۳. استناد بر مکتوبات بهاء‌الله به عنوان آیات الهی و گویا بر برگزیدگی او به مقام من یظهره‌اللهی

(دهجی، ۱۴۹ و ۱۵۹)؛

۴. استناد بر نام بهاء‌الله (حسینعلی = حسین علی = حسین بن علی) و بر برگزیدگی او به مقام رجعت

حسینی پس از قائم آل محمد (به باور بابیان و بهاییان: باب) (شریف کاشانی، ۱۳۹۸، ۴۳)؛

۵. استناد بر سخنی از باب دربارهٔ نادرستی ارجاع به سخنان باب پس از ظهور من یظهره الله (در نگاه

این پژوهش: مهم‌ترین دلیل بهاء‌الله و بهاییان) (بهاء‌الله، بی‌تا الف، ۲۴).

با دقت در مکتوبات یادشدهٔ ازلیان، استدلال‌های ایشان را نیز در چند دسته می‌توان بیان کرد:

۱. استشهاد به آثار باب دربارهٔ بزرگداشت صبح ازل و جانشینی الهی او و استناد بر مخالفت بهاء‌الله با

باب به سبب مخالفتش با صبح ازل؛

۲. شاهد گرفتن آثار باب دربارهٔ ویژگی‌های من یظهره الله یا ویژگی‌های زمان ظهور او و استدلال بر

نبود آنها در بهاء‌الله یا زمان آغاز دعوتش در آن مقام؛

۳. استشهاد به آثار پیش از دعوت بهاء‌الله در ستایش صبح ازل و تأکیدش بر برگزیدگی الهی او و

متناقض دانستن آنها با رویکردهای تند او نسبت به صبح ازل پس از آغاز دعوت جدید؛

۴. رد دلایل تأویلی بهاء‌الله برای نشان دادن درستی دعوتش؛

۵. تأکید بر نادرستی برخی کارهای بهاء‌الله و متناقض دانستن آنها با ویژگی‌های برگزیدگان خداوند.

با توجه به آنچه آمد، این مقاله بر آن است با روش توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر منابع، ضمن تمرکز بر

محتوای ردیهٔ مختصر سید محمد اصفهانی و نیز شاهد آوردن برای موادش از ردیه‌های ازلیان متقدم

و ازلیان بعدی، به این پرسش پاسخ دهد که ازلیان چگونه از آثار باب برای رد دعوت بهاء‌الله استفاده

می‌کردند و تا چه اندازه در شکل‌دهی به استدلال‌های خود موفق بودند؟

سید محمد اصفهانی و آیین بیان

در میان ردیه‌های ازلیان متقدم، مکتوب مختصر سید محمد اصفهانی از جایگاهی ویژه برخوردار است، چرا که او در زمان آغاز دعوت بهاءالله، پس از صبح ازل، دومین شخصیت برجسته بایان بود و به روایت متون بهایی از بزرگ‌ترین مخالفان بهاءالله شناخته می‌شد و سرانجام به دستور او توسط گروهی از بهاییان به قتل رسید.

روایت ازلیان آن است که سید محمد اصفهانی «یکی از فحول پیروان اولیه» باب بود (نبوی رضوی، ۱۴۰۱، ج ۱، ۴۵۴). درستی این دعوی را در گفته علی‌قلی میرزا اعتضادالسلطنه می‌توان یافت که او را «یکی از بزرگان بابیه» یاد کرده است. به نوشته او، سید محمد اصفهانی، در زمان تعقیب بایان از سوی میرزا تقی‌خان امیرکبیر به سال ۱۲۶۷ق، در مدرسه دارالشفای تهران ساکن بود (اعتضادالسلطنه، ۱۳۷۷، ۸۰). گفته شده که وی در فلسفه دستی داشت (کرمانی و روحی، بی‌تا، ۲۸۲ و ۳۰۶). پس از سوءقصد نافرجام تنی چند از بایان به ناصرالدین شاه قاجار در سال ۱۲۶۸ق و واکنش سخت حکومت قاجار در اعدام بسیاری از بزرگان بابی، سید محمد اصفهانی هم دستگیر شد، اما با وساطت میرزا ابوالقاسم امام‌جمعه از مجازات‌های یافت (سرلتنی، ۹۸). میرزا یحیی صبح ازل که اینک در مقام جانشینی باب رهبری پیروان او را بر عهده داشت، پس از آن واکنش سخت حکومت قاجار، از تهران گریخت و در بغداد ساکن شد و مخفیانه به زندگانی خود در آنجا ادامه داد (فاضل مازندرانی، نسخه خطی، ج ۴، ۱۲۶؛ کاتب، ۴۱ و ۴۲). میرزا حسینعلی بهاءالله نیز پس از رهایی از زندان به بغداد رفت و در مقام واسطه میان صبح ازل و بایان شناخته شد (کاتب، ۴۱).

صبح ازل، از آن روی که اینک از پیروان خود در ایران دور بود، برای رهبری ایشان در مناطق مختلف، هفت تن از بزرگان بابی را در مقامی با عنوان «شهید بیان» برگزید. وی در مکتوبی مبسوط با نام «کتاب الوصیه فی تعیین الشهداء لعل الناس بآیات الله لیهتدون» آن هفت تن را به هدایت مردم به آیین بیان، جمع‌آوری آثار باب و آثار خودش و گرفتن حقوق مالی از بایان دستور داد (صبح ازل، نسخه خطی الف، ۵، ۱۰، ۲۷، ۲۸، ۳۶ و ۳۷). سید محمد اصفهانی، در این مکتوب، به مقام شهید بیان در بغداد منصوب شد (نبوی رضوی، ۱۳۹۶، ۸۳ و ۸۴). می‌توان گفت برگزیدن او به این مقام، آن هم در شهری چون بغداد که به سبب اقامت مخفیانه صبح ازل مرکز بایان بود، نشان‌دهنده جایگاه بلند او در نگاه پیشوای بایان است. ملا محمدجعفر نراقی (از شهدای بیان) او را «از اعظم شهدای بیان» دانسته (نراقی، ۲۴)، و ملا علی‌محمد سراج (برادر همسر دوم باب و از شهدای بیان) (فاضل مازندرانی، نسخه خطی، ج ۴، ۱۵۴) او را «اعظم شهدای بیانی، آقای و مولایی، حاجی سید محمد-روحی فداه» یاد کرده است

(سراج، بی‌تا، ۵۵). روایت بهاییان نیز آن است که صبح ازل او را «شهید اعظم» نام داده بود (شوقی ربانی، ۱۹۹۲، ۱۳۴ و ۱۳۵).

سید محمد اصفهانی و بهاء‌الله

چنانکه بهاییان نوشته‌اند، بهاء‌الله در بغداد تا پیش از آشکار کردن دعوت استقلالی خود-که مخفیانه برای آن زمینه‌چینی می‌کرد-در ظاهر تابع محض صبح ازل بود (فاضل مازندرانی، ۱۲۹ بدیع، ج ۵، ۳۱۰-۳۱۲)، اما مخالفان برجسته‌ای هم در میان بایبان داشت که سید محمد اصفهانی یکی از آنها بود (فاضل مازندرانی، نسخهٔ خطی، ج ۴، ۱۸۱). به گفتهٔ ازلیان، سید محمد اصفهانی معتقد بود بهاء‌الله در خفا کارهایی بر ضد صبح ازل انجام می‌دهد (اصفهانی، ۱۳۳۱ق، ۲۳؛ شریف کاشانی، ۱۳۹۸، ۲۰۴، ۲۰۵ و ۲۴۸). با این حال، وی به سید محمد اصفهانی هم بسیار احترام می‌گذاشت (نراقی، ۱۳۱). نامهٔ مفصلی از بهاء‌الله به او و بایبان کربلا در دست است که در آن با شدت زیاد بر اطاعت خود از صبح ازل تأکید کرده است (نبوی رضوی، ۱۴۰۱، ج ۱، ۱۷۸-۱۸۴).

روایت همسر دوم باب که بعدها از حامیان جدی صبح ازل و مخالفان سرسخت بهاء‌الله گردید (فاضل مازندرانی، ۱۲۸ بدیع، ج ۳، ۲۳۴ و ۲۳۵)، آن است که بهاء‌الله خواستار ازدواج با او بود و بر این خواسته اصرار داشت، اما چون صبح ازل به ازدواج او با سید محمد اصفهانی دستور داد، کینهٔ او و شوهر و برادرانش را به دل گرفت و بعدها دشمنی شدید خود را با ایشان آشکار کرد (کاتب، ۵۸ و ۵۹). به روایت ازلیان، پس از اخراج بایبان از بغداد و حرکت ایشان به اسلامبول، سید محمد اصفهانی همراه صبح ازل بود (نبوی رضوی، ۱۴۰۱، ج ۱، ۴۵۶). عکسی که از وی در دست است (Browne, 1918, 56)، به زمان اقامت او در آن شهر به سال ۱۲۸۰ق بازمی‌گردد (شیخ‌الممالک قمی، ۱۳۹۹، ۴۵). اقامتگاه بعدی بایبان و رهبران‌شان شهر ادرنه بود. سه سال پس از سکونت در آنجا، بهاء‌الله خود را «من یظهره الله» خواند که با مخالفت صبح ازل روبه‌رو شد (دهجی، ۳۶).

با آغاز دعوت جدید بهاء‌الله در ادرنه، سید محمد اصفهانی در برابر او ایستاد و به حمایت از صبح ازل پرداخت. روایت ازلیان آن است که بر اثر شکایت او از بهاییان، حکومت عثمانی صبح ازل و بهاء‌الله را از هم جدا و هر یک را به جایی دیگر تبعید کرد. اصفهانی در ادرنه برای جلوگیری از گرایش بایبان مناطق مختلف به بهاء‌الله به نگارش مکتوبات گوناگون پرداخت (نبوی رضوی، ۱۴۰۱، ج ۱، ۴۵۶-۴۵۸).

بنا به تصمیم دولت عثمانی، صبح ازل و پیروانش همراه با چهار تن از بهاییان به فاماگوستا در قبرس فرستاده شدند و بهاء‌الله و پیروانش همراه با چهار تن از ازلیان روانهٔ عکا در فلسطین شدند (کرمانی و روحی، بی‌تا، ۳۰۶). چهار تن ازلی همراه بهاء‌الله، سید محمد اصفهانی، آقاجان کج کلاه، میرزا رضاقلی

تفرشی و میرزا نصرالله تفرشی بودند (بحرالعلوم کرمانی، ۱۱۷). بهاییان این تقسیم‌بندی را تصمیمی «سیاسی و تعمدی» از سوی حکومت عثمانی گفته‌اند (آواره، ۱۳۴۲ ق، ۳۸۲) و برخی محققان نیز بر آن‌اند که فرستاده شدن چهار ازلی با بهاییان و چهار بهایی با ازلیان برای آن بود که هر یک در عکا و فاماگوستا از گروه مخالف خود برای حکومت عثمانی خبرچینی کنند (اعتضادالسلطنه، ۱۳۷۷، ۱۶۳).

روایت‌های گوناگون ازلی و بهایی از کشته شدن برخی بزرگان ازلی به دست بهاییان حکایت دارند که یکی از آنها سید محمد اصفهانی بود (نبوی رضوی، ۱۳۹۴، ۳۹۳-۳۹۸). این قتل در سال ۱۲۸۸ ق در عکا رخ داد (فاضل مازندرانی، نسخه خطی، ج ۵، ۱۶۳). به روایت بهاییان، او و همراهانش دروغ‌ها و جسارت‌هایی از قول بهاءالله به رسولان الهی نسبت می‌دادند و منتشر می‌کردند (دهجی، ۲۸۶ و ۲۸۷)، تا آنکه صبر گروهی از بهاییان تمام شد و به کشتن آنها اقدام کردند (فاضل مازندرانی، نسخه خطی، ج ۵، ۱۶۳). روایت ازلیان آن است که سید محمد اصفهانی در عکا «به بدترین و سخت‌ترین وضع محبوس و مهجور ماند، چنانکه روزها بر او می‌گذشته که یک نفر هم‌زبان و هم‌نفس پیرامون خود نمی‌دیده»، گذشته از آنکه بهاییان نیز او را آزار می‌داده‌اند (نبوی رضوی، ۱۴۰۱، ج ۱، ۴۵۷ و ۴۵۸).

می‌توان گفت سید محمد اصفهانی و همراهان ازلی‌اش در عکا به دستور بهاءالله به قتل رسیدند (نبوی رضوی، ۱۳۹۴، ۴۰۰-۴۰۳). این قتل را می‌توان مهم‌ترین اقدام بهاییان علیه ازلیان دانست، چرا که در آن برترین شهید بیان و دومین شخصیت آن زمان با بیان کشته شد. به روایت ازلیان، در میان بهاییانی که به خانه ازلیان عکا حمله بردند، عباس افندی نیز وجود داشت که روند قتل سید محمد اصفهانی را آغاز کرد و با کمک یارانش به انجام رسانید (بحرالعلوم کرمانی، ۱۱۷).

پس از کشته شدن ایشان، حکومت عکا بیشتر اتباع بهاءالله را دستگیر کرد. بهاءالله و عباس افندی سه شب را در زندان سر کردند اما مدتی بعد همگی آزاد شدند و در نتیجه، به روایت بهاییان، «هر خار و خسی در عکا از جلوی پای احبا برچیده و موانع و عوائق حاضره مرتفع گردید» (فاضل مازندرانی، نسخه خطی، ج ۵، ۱۶۳-۱۶۷ و ۲۰۴، ۲۰۶ و ۲۰۷). بهاءالله در آثار بعدی خود به سختی بر سید محمد اصفهانی می‌تاخت و او را علت گمراهی صبح ازل می‌دانست؛ او را «سامری» (در نسبت به «عجل»، که در نگاه او صبح ازل بود) می‌خواند (فاضل مازندرانی، ۱۲۹ بدیع، ج ۴، ۱۰۰ و ۱۰۱) و جایگاهش را «أسفل الجحیم» می‌گفت (اشراق خاوری، ج ۸، ۱۵۰). وی در یکی از نوشته‌هایش که بعد از کشته شدن سید محمد اصفهانی صادر شد، خطاب به صبح ازل گفت: «قد أخذ الله من أغواک!» (فاضل مازندرانی، ۱۲۴ بدیع، ج ۱، ۱۵۱).

رسالهٔ سید محمد اصفهانی در نقد دعوت بهاء‌الله

از میان آثار سید محمد اصفهانی که پس از آشکار شدن دعوی جدید بهاء‌الله نگاشته و به رویارویی با او پرداخته است، به یکی از استدلالیه‌های او می‌توان اشاره کرد. نسخه‌ای خطی از این مکتوب در کتابخانهٔ دانشگاه پرینستون (مجموعهٔ اسناد ویلیام میلر، ش ۲۴۲) موجود است که در این مقاله «استدلالیهٔ نبیل» خوانده می‌شود. این از آن رو است که وی در ابتدای این نسخه «حاجی سید محمد نبیل» نامیده شده است.

اصفهانی بخش نخست این رساله را که به زبان عربی است، با عبارت «ویل لکم یا معشر البیان!» آغاز می‌نماید و بابیان بهایی‌شده را به سبب «نقض میثاق رب» و «نسیان روز عهد با خداوند» و «ترک ایمان به آیات او در دیانت بیان» نکوهش می‌کند. او ضمن سرزنش بهاییان به خاطر فراموشی آنچه باب در بزرگداشت صبح ازل گفته و در نگاه بابیان وحی خداوند بود (اصفهانی، ۱)، دو گفتار از باب را در این باره می‌آورد.

گفتار نخست چنین است: «إن الأمر من بعدی ینتهی إلى اسم الأزل الوحید لأن ظهوره بنفسه حجه» (همان). باب در این گفتار، «امر بیان» را منتهی به «اسم ازل» و او را جانشین خود دانسته و ظهورش را به خودی خود «حجت» یاد کرده است. این از آن رو است که در نگاه باب و بابیان، نه باب که خداوند صبح ازل را به نزول آیات برگزیده است (شیخ‌الممالک قمی، ۱۳۹۹، ۱۶۷ و ۱۶۸). در میان ازلیان متقدم، ملا محمدجعفر نراقی (نراقی، ۱۷۵)، ملا رجبعلی قهیر (قهیر، بی‌تا، ۳۹) و ملا علی‌محمد سراج (سراج، بی‌تا، ۷، ۳۴، ۶۹ و ۷۶) و در میان ازلیان بعدی، میرزا هادی دولت‌آبادی (دولت‌آبادی، ۱۴۰۱، ۱۴۵) به این گفتار پرداخته و چون سید محمد اصفهانی سخن گفته‌اند.

گفتار دوم باب همانی است که در میان بابیان به «لوح وصایت» شناخته می‌شود (روحی، بی‌تا، ۴):
هذا کتاب من عند الله المهیمن القیوم إلى الله المهیمن القیوم. قل کل من الله یبدئون. قل کل إلى الله یعودون. هذا کتاب من علی قبل نبیل ذکر الله للعالمین إلى من یعدل اسمه اسم الوحید ذکر الله للعالمین. قل کل من نقطهٔ البیان لیبدئون. أن یا اسم الوحید! فاحفظ ما نزل فی البیان و أمر به فإنک لصراط حق عظیم (اصفهانی، ۱).

در میان ازلیان متقدم، ملا محمدجعفر نراقی (نراقی، ۱۷۷) و ملا علی‌محمد سراج (سراج، بی‌تا، ۳۰) نیز این گفتار را آورده‌اند. اصل این مکتوب که به خط خود باب است، نزد صبح ازل نگهداری می‌شد و سرانجام، قمرتاج دولت‌آبادی (خواهر میرزا یحیی دولت‌آبادی) آن را از قبرس به ایران آورد و در حدود سال ۱۳۳۶ ش محمدصادق ابراهیمی که برترین شخصیت دینی آن زمان ازلیان بود، در مجموعه‌ای با

نام «قسمتی از الواح خط نقطه اولی و آقا سید حسین کاتب» آن را به چاپ رساند (نبوی رضوی، ۱۳۹۵، ۷۱-۷۶). وی در شرح مواد این مکتوب، آن را «توقیع معروف نقطه اولی در تنصیص به اینکه نگاهداری بیان و امر نمودن به آن با صبح ازل است» می‌داند و می‌نویسد:

«این کتابی است از جانب خداوند مهیمن قیوم به سوی خداوند مهیمن قیوم. همه از خداوند ابتدا شده و به سوی خداوند بازگشت می‌نمایند. این کتابی است از علی قبل نبیل به کسی که نامش معادل با اسم وحید است» و در پایان این لوح... حفظ آنچه در بیان نازل شده و امر به آن را به صبح ازل دستور داده و او را صراط عظیم حق معرفی می‌نماید... و نکته شایان توجه در این توقیع تاریخی این است که به هر عنوانی خود را در آن وصف نموده، عیناً مرآت خویش را نیز توصیف کرده است (ابراهیمی، بی‌تا، ب و پ).

این مکتوب همه شئون باب را برای صبح ازل برشمرده و او را حافظ بیان و دستوردهنده به آن خوانده است. این امر بیانگر انتخاب او به جانشینی باب است.

اصفهانی سپس، در گفتار سوم، یکی از ذکرهای واجب در آیین بیان را به یاد بایان می‌آورد و از اینکه بایان بهایی شده آن را فراموش و نقض کرده‌اند، گلایه می‌کند: «لا إله إلا الله و أن علیاً قبل نبیل نفس الله و أن ما فی البیان دین الله و أن اسم الأزل الوحید ذات الله» (اصفهانی، ۱). در این ذکر، «علی قبل نبیل» که همان سید علی محمد باب است «نفس الله»، و «اسم ازل» که همان صبح ازل است، «ذات الله» یاد شده‌اند. بنا به اشاره ملا رجبعلی قهیر (قهیر، بی‌تا، ۴۱) و ملا علی محمد سراج (سراج، بی‌تا، ۲۱ و ۲۲)، این عبارت بخشی از مکتوبی با نام «توقیع ذات حروف السبع» است.

نکته مهم درباره این سه گفتار آن است که صبح ازل متن هر سه را در کتاب مستقیظ آورده بوده است (صبح ازل، نسخه خطی ب، ۳۰۴ و ۳۰۸). او این کتاب را در سال ۱۲۷۳ق در پاسخ به دعوی من‌یظهره‌اللهی میرزا اسدالله دیان نوشته بود. آن زمان حدود هفت سال از اعدام باب می‌گذشت. روایت بهاییان آن است که این کتاب با استقبال گسترده بایان مواجه شد (فاضل مازندرانی، نسخه خطی، ج ۴، ۱۶۴ و ۱۶۷). بنابراین، می‌توان گفت بایانی که هنوز دوره باب را به خاطر داشتند، مواد این کتاب را درست می‌دیدند که به استقبال گسترده از آن روی آوردند. پس انتساب این سه گفتار به باب پذیرفتنی است، گو اینکه اصل «لوح وصایت» (گفتار دوم) به خط باب باقی ماند و به چاپ رسید.

سید محمد اصفهانی سپس به وجود وصی برای هر یک از رسولان خداوند اشاره می‌کند و می‌گوید کاری که بهاء‌الله در حق صبح ازل انجام داد، همانی است که مخالفان در حق امام علی بن ابی‌طالب کردند و حق او را غصب کردند (اصفهانی، ۱). در میان ازلیان متقدم، ملا محمدجعفر نراقی (نراقی، ۵،

۲۰۵ و ۲۰۶) و ملا علی محمد سراج (سراج، بی‌تا، ۶) و در میان ازلیان بعدی، سید مهدی سرلتنی (سرلتنی، ۲۳-۲۶) مانند سید محمد اصفهانی بر وجود همیشگی وصی برای هر صاحب دین تأکید کرده‌اند. بر این اساس است که سید محمد اصفهانی «اهل وفاء» را به روی گردانی از بهاءالله و پیروانش فرا می‌خواند، چرا که ایشان هیچ‌گاه به خداوند و رسولانش مؤمن نشدند و از زیانکاران‌اند: «فیا اهل الوفاء! أعرضوا عن هؤلاء فإنهم قوم ما آمنوا بالله فی کل ظهور من ظهوراته و كانوا لدی الله لمن الخاسرین» (اصفهانی، ۱).

بخش دوم این رساله به زبان فارسی است. سید محمد اصفهانی ابتدا می‌نویسد از استدلال آوردن شرم دارد، چرا که «امر أظهر من الشمس است» و «هر نادان و طفلی اگر اندک التفاتی نماید، مستشعر می‌شود. لیکن این قوم مدعی، نظر بر آنکه خداوند متعال ختم فرموده بر قلوب ایشان غشاوه را، لهذا متذکر نمی‌شوند» (اصفهانی، ۱).

وی سپس به دعوی من یظهره‌اللهی بهاءالله می‌پردازد. در نگاه او، «این ادعای عظیم بدون دلیل و بینه مسموع نمی‌باشد» و کسانی پیش از بهاءالله مدعی این مقام بودند (فاضل مازندرانی، نسخهٔ خطی، ج ۴، ۱۰ و ۱۱) و «بطالان آنها نزد کل معلوم گردید» (اصفهانی، ۱ و ۲). در میان ازلیان متقدم، ملا محمدجعفر نراقی (نراقی، ۹۵-۹۹) و در میان ازلیان بعدی، سید مهدی سرلتنی (سرلتنی، ۲۱۴) نام برخی از مدعیان پیشین را آورده و شکست دعوتشان را حتی با وجود برخورداری برخی از ایشان از علوم غریبه یاد کرده‌اند. سید محمد اصفهانی بر آن بود که دلایل بهاءالله باید به گونه‌ای باشند که کسی نتواند مانندشان را بیاورد و این در حالی است که صبح ازل آیاتی نگاشته است، گذشته از آنکه باب انتساب مکتوبات او را به خداوند تأیید کرده بود. پس اکنون که بهاءالله از صبح ازل روی برتافته، در واقع از باب کناره گرفته است، «چون که آن حضرت فرموده که آیات این نور ازلیه و ثمر الهیه از من است و من الله است» (اصفهانی، ۲). در میان ازلیان متقدم، ملا علی محمد سراج (سراج، بی‌تا، ۵۴) و در میان ازلیان بعدی، سید مهدی سرلتنی (سرلتنی، ۸۳ و ۸۴) آیات صبح ازل را به سبب سرعت زیاد او در نگارش آنها معجزه دانسته‌اند، گو اینکه آن مکتوبات در نگاه منتقدان بابیان و بهاییان، «مثل نوشته‌های باب پر است از غلط‌های صرف و نحوی و مکرر» (کردستانی، بی‌تا، ۳۶).

در نگاه سید محمد اصفهانی، تنها کسی می‌تواند آیات را از غیر آیات تشخیص دهد که صاحب آیات باشد یا «قلب او منور به نور الهی گشته باشد»؛ انتساب مکتوبات صبح ازل به خداوند از سوی باب پذیرفته شده، اما صبح ازل دربارهٔ مکتوبات بهاءالله گفته است که «اصلاً آیات نیست، بلکه چند الفاظ عربی را ترکیب و تألیف می‌نماید و از برای جهال مشتبه می‌نماید که اینها آیات است» (اصفهانی، ۲ و

۳. در میان ازلیان متقدم، ملا محمدجعفر نراقی (نراقی، ۱۷-۲۰، ۲۲، ۲۳ و ۱۸۸) و ملا علی محمد سراج (سراج، بی تا، ۴۹-۵۲) آیات بهاءالله را نامشابه به آیات باب و ساختگی و از روی تمرین گفته‌اند و ازلیان بعدی چون میرزا هادی دولت‌آبادی (دولت‌آبادی، ۱۴۰۱، ۱۳۰)، عزیزه خانم نوری و همکارانش (نوری و دیگران، ۱۳۹۴، ۲۰۹) نیز بر درس آموزی بهاءالله تأکید کرده و او را امی ندانسته‌اند.

سید محمد اصفهانی سپس، به عنوان شاهد، مکتوب باب درباره آیات الهی صبح ازل را می‌آورد. مخاطب این مکتوب سید حسین ترشیزی است که به روایت ازلیان، به دستور امیر کبیر اعدام شد (شیخ‌الممالک قمی، ۱۳۹۹، ۱۳۹). باب در این مکتوب، مرآت را که همان صبح ازل است، حکایت‌گر خداوند و برگزیده الهی دانسته و از ترشیزی خواسته تا یقین کند که او به سوی خداوند فرا می‌خواند و مایه نصرت و یاری اهل بیان با نصرتی بزرگ است (اصفهانی، ۳).

اصفهانی گفتار دیگری از باب را نیز نقل می‌کند که گویای برانگیختگی الهی مرآت و ضرورت دوری او از هر گونه ناراحتی است: «قد أظهر الله مثل تلك المرآت الممتنعه و استعرف قدرها أن لا یمسها من حزن!» وی سپس دشنام‌گویی «جمعی از جهال» «در وجه این نور ازلیه» را، با وجود آگاهی از این سخنان باب، رجعت «حروف نفی کور سابق» می‌داند که «بنای دین و طریق خود را مثل سابقین بر کذب و مکر و افترا و نفاق گذارده‌اند» (همان، ۳ و ۴).

در نگاه سید محمد اصفهانی، «والله امر بسیار واضح است»، زیرا اگر سخنان باب (رب اعلی) درباره صبح ازل دلیل باشد، «این قدر فرموده که از احصای آن عاجز می‌باشم» و اگر دلیل آیات خداوندی است، که باب انتساب آیات صبح ازل به خداوند را پذیرفته بود. بنابراین، آنچه بهاءالله در مقام من بظهره‌اللهی می‌آورد، «بینة اعظم» باید بوده و از آیات صبح ازل باید برتر باشد، «علاوه بر آنکه بدیهی است فساد این دعوی» (همان، ۵).

در بررسی این سخن می‌توان گفت صبح ازل در کتاب مستقیظ حدود ۵۰ مکتوب باب را درباره خود آورده است (صبح ازل، نسخه خطی ب، ۲۷۳-۳۱۱). بنابراین، با در نظر داشتن جایگاه استنادی این کتاب، می‌شود گفت آنچه بابیان متقدمی چون سید محمد اصفهانی، ملا محمدجعفر نراقی (نراقی، ۱۶، ۱۷، ۲۸، ۲۹، ۱۰۳، ۱۵۵ و ۱۷۲)، ملا رجبعلی قهیر (قهیر، بی تا، ۴۴ و ۴۵) و ملا علی محمد سراج (سراج، بی تا، ۶۳ و ۷۱) درباره کثرت نگاشته‌های باب درباره صبح ازل یا قطعی بودن انتساب آنها به باب نوشته‌اند، پذیرفتنی است. در میان ازلیان بعدی، سید مهدی سرلتی (سرلتی، ۲۵۳) و عزیزه خانم نوری و همکارانش (نوری و دیگران، ۱۳۹۴، ۱۸۸-۱۹۰) به مکتوبات بسیار باب درباره بزرگداشت صبح ازل و جانشینی او اشاره کرده‌اند و همچنین ملا رجبعلی قهیر (قهیر، بی تا، ۱۳۶-۱۵۷) و ملا علی محمد سراج (سراج، بی تا،

(۲۱-۳۵) از متقدمان و عزیزه‌خانم نوری و همکارانش (نوری و دیگران، ۱۳۹۴، ۱۸۲-۱۹۰، ۲۰۰-۲۰۴ و ۲۲۶-۲۳۰) از متأخران، متن تعداد زیادی از آن مکتوبات را بازنوشته‌اند.

سید محمد اصفهانی بر آن است که چون ظهور کسی در مقام من یظهره الله را نخستین بار باب بیان کرده، پس دیگر سخنان باب دربارهٔ من یظهره الله نیز باید دیده شوند (اصفهانی، ۵). این گفته بسیار مهم است، چرا که بهاء‌الله و پیروانش در پاسخ به استناد پیروان صبح ازل به سخنان باب، گفتاری از او را می‌آوردند که در آن استناد به سخنان باب پس از ظهور من یظهره الله را نادرست می‌دید: «در آن یوم بیان نفع نمی‌بخشد و به آن تمسک ننمایید!» و «ایاک ایاک آن تحجب بما فی البیان!» بهاء‌الله در کتاب بدیع که آن را به طور ویژه در رد ازلیان نگاشت و در نگاه پیروانش وحی الهی است، بارها این‌گونه سخن گفته است (بهاء‌الله، بی تا ب، ۲۷، ۲۸، ۵۱، ۶۶، ۸۴، ۹۱، ۱۰۰، ۱۰۵، ۱۴۹، ۱۵۷، ۱۶۴، ۱۹۰، ۲۱۷، ۲۱۸ و ۲۲۲) و چنانکه آمد، در نگاه این پژوهش، این مهم‌ترین استدلال بهاییان در برابر استناد ازلیان به آثار باب است.

سخن بهاء‌الله و پیروانش آن بود که چون باب چنین گفته و بهاء‌الله در مقام من یظهره‌اللهی ظهور کرده است، پس به سخنان باب دربارهٔ صبح ازل و ویژگی‌های من یظهره الله-که در بهاء‌الله نیستند-نباید پرداخت. سید محمد اصفهانی بر آن است که هم این سخن باب و هم آن سخنان او در انتساب به وی یکسان‌اند، پس همزمان باید مورد استناد باشند. پس حاصل این نگاه همزمان آن است که وقتی من یظهره الله با آن ویژگی‌های یادشده از سوی باب ظهور کرد، دیگر به سخنان باب نباید پرداخت، چرا که آیین او منسوخ شده و به آیین من یظهره الله مبدل شده است.

با این مقدمه، باید به گفتارهای چهارگانهٔ باب که سید محمد اصفهانی به آنها استناد کرده است، پرداخت: سخن نخست باب که اصفهانی به آن اشاره کرده، دربارهٔ نسبت صبح ازل با من یظهره الله است. باب در این گفتار، صبح ازل را مایهٔ عزت و سربلندی من یظهره الله در «روز قیامت» (زمان نسخ آیین بیان) می‌خواند و پیش از آن روز نیز که زمان برپایی آیین بیان است، او را مایهٔ فخر بابیان و سبب شرافت ایشان می‌داند (اصفهانی، ۵ و ۶).

وی در سخن دوم بر آن است که پیش از کمال یافتن یک آیین، آیین ناسخ آن نخواهد آمد و در زمان هر آیین مرآت‌هایی خواهند بود که بر خدایی بودن آن آیین شاهدند و روشن است که صبح ازل یکی از آنهاست (همان، ۶).

سخن سوم باب خطاب به «اسم کریم» است. سید محمد اصفهانی از سخن سوم باب چنین نتیجه می‌گیرد که تا آیین بیان به کمال خود نرسد، من یظهره الله ظاهر نمی‌شود و این میزانی است از سوی

باب. پس اکنون که هنوز «یک حکمی از احکام جزئیّه» در آیین بیان به اجرا درنیامده، زمان ظهور من یظهره الله نرسیده و بهاءالله در چنین مقامی نمی‌تواند باشد (همان، ۶ و ۷). در میان ازلیان بعدی، میرزا هادی دولت‌آبادی (دولت‌آبادی، ۱۴۰۱، ۱۱۷-۱۱۹، ۱۲۱-۱۲۴ و ۱۳۳-۱۵۳) و سید مهدی سرلئی (سرلئی، ۴۱) نیز چنین گفته‌اند.

سخن چهارم باب درباره «ثمره بدیعه شجره بیان» است. سید محمد اصفهانی آن ثمره را صبح ازل دانسته و نوشته که «خداوند خواسته است البته که بلند گردد این شجره بیان، از اصل و فرع و اغصان و اثمار و اوراق آن»، پس «حال، این جهال می‌گویند نسخ شده» است (اصفهانی، ۷). در میان ازلیان بعدی، عزیزه خانم نوری و همکارانش نیز این سخن باب را شاهد آورده‌اند (نوری و دیگران ۱۳۹۴، ۱۸۳). سید محمد اصفهانی سپس چهار دعوی منسوب به بهاءالله را رد کرده است: ۱. مرآت بودن؛ ۲. رجعت حسینی بودن؛ ۳. نفس باب بودن و ۴. بهاء بودن.

در نگاه او، بهاءالله می‌گوید مرآت است، پس چون باب گفته بود هر مرآتی که در آیین بیان ظاهر شود، باید منور به صبح ازل بوده و او را پذیرفته باشد، «دیگر رد و تکفیر این نور ازلیه را چه سبب است؟!» (اصفهانی، ۷ و ۸) در نگاه او، بهاءالله خود را رجعت حسینی گفته و این در صورتی است که باب «جناب آقا سید حسین» را مقام آن رجعت دانسته و گفته بود: «إنّ الحسین قد رجع هذا» (همان، ۸). از نظر اصفهانی، بهاءالله سخنی از باب (أنا حی فی أفق الأبهی) را شاهد آورده و خود را نفس باب دانسته و این در حالی است که آن سخن خطاب به صبح ازل است که به او گفته: «فاشهد بأنّی أنا حی فی أفق الأبهی!» و سپس به او دستور داده: «إذا انقطع عن ذلك العرش تتلو من آیاته ما یلقى الله فی فؤادک!» پس باب صبح ازل را نفس خود دانسته است (همان، ۸).

به علاوه، بهاءالله هر جا نام «بهاء» را یافته، خود را نماد آن گرفته است و «حال آنکه اصلاً مدخلیتی به او ندارد» و ویژگی عظمت و بهاء برای مخاطب مورد توجه بوده است. پس اگر چنین باشد، «هر جایی که کمال‌نامی یا جمال‌نامی باشد، باید این دو اسم را در حق خود جاری نمایند.» گذشته از آنکه باب، در کتاب پنج شأن، این اسم را برای قره‌العین قرار داده است. وی همچنین اعطای لقب «بهاء» به میرزا حسینعلی نوری را از سوی قره‌العین در صحرای بدشت و نه از سوی باب دانسته است (همان، ۸ و ۹). در بررسی گفتار نخست، باید گفت که باب، به روایت صبح ازل در کتاب مستقیظ، در مکتوبی از مرآت‌های پس از صبح ازل سخن گفته و مرآت دوم را منور به او و از میان پیروانش دانسته بود (صبح ازل، نسخه خطی ب، ۲۷۶ و ۲۷۷). بر این پایه است که به عقیده سید محمد اصفهانی، مرآتیت بهاءالله که باید از صبح ازل باشد، با دشمنی او با صبح ازل همسان نیست. در میان ازلیان متقدم، ملا علی محمد

سراج (سراج، بی‌تا، ۷۳) بر بخشی از کتاب *بیان فارسی* دست گذاشته که ایمان به مرآت را در زمان ظهور من یظهره الله شرط دانسته است: «لعل در یوم ظهور من یظهره الله از مرآت این کلمه که مدل علی الله هست، تجاوز نمایند» (باب، بی‌تا، ۲۰۱).

در بررسی گفتار دوم باید گفت در نگاه تأویلی و نادرست باب، باورداشت رجعت در مذهب تشیع نه صورت شخصی که صورت صفتی و بروز صفات گذشتگان در اهل این زمان را دارد (شیخ‌الممالک قمی، ۱۳۹۹، ۷۰-۷۴). از آن سوی، رجعت امام سوم شیعیان پس از قائم آل محمد در حوزه باورداشتی مذهب تشیع پذیرفته شده است، پس چون باب قائم آل محمد بود، رجعت حسینی نیز باید رخ می‌داد و بر این پایه بود که به روایت سید محمد اصفهانی، باب «جناب آقا سید حسین» را رجعت امام سوم شیعیان دانسته است. با این حال، برخی از ازلیان متقدم، صبح ازل را در مقام رجعت حسینی می‌شناختند. برای نمونه، ملا محمد جعفر نراقی (نراقی، ۱۸۲ و ۱۸۳) و میرزا محمدحسین متولی‌باشی قمی (متولی‌باشی قمی، ۱۴۰۰، ۳۵۲-۳۵۷ و ۳۶۶) بر آن بودند که بر پایه روایت‌های شیعی، امام سوم شیعیان، پس از رجعت، به دفن قائم آل محمد خواهد پرداخت و چون صبح ازل باب را به خاک سپرد، پس رجعت حسینی است. ملا رجبعلی قهیر نیز سخنان دیگری از باب را شاهد گرفته و صبح ازل را صاحب آن مقام دانسته است (قهیر، بی‌تا، ۸۲).

در بررسی گفتار سوم باید گفت که باب عبارت «أنا حی فی أفق الأبهی» را در مکتوبی خطاب به «اسم ازل» آورده است. این مکتوب که هم ازلیان و هم بهاییان به آن اشاره کرده‌اند، آشکارا درباره جانیشینی صبح ازل و چگونگی تعیین جانشینان اوست و بدین سبب است که بهاییان آن را «وصیتنامه حضرت نقطه اولی» یاد کرده‌اند (شیخ‌الممالک قمی، ۱۳۹۹، ۶۶۶ و ۶۶۷). بنابراین، بهاء‌الله نگارش این مکتوب از سوی باب برای جانیشینی صبح ازل را پذیرفته بود که بخشی از آن را شاهد می‌گرفت. پس در نگاه ازلیان، او یا باید آن جانیشینی را می‌پذیرفت و یا نباید آن مکتوب را شاهد می‌گرفت.

در بررسی گفتار چهارم باید گفت جز سید محمد اصفهانی، ملا رجبعلی قهیر که خود در صحرای بدشت شاهرود حضور داشت (شریف کاشانی، ۱۳۹۸، ۱۸۲)، بابیان دیگر و نیز بهاییان به اعطای لقب «بهاء» از سوی قره‌العین به میرزا حسینعلی نوری اشاره کرده‌اند (نوری و دیگران، ۱۳۹۴، ۱۶۲؛ فاضل مازندرانی، ۱۲۴ بدیع، ج ۲، ۸۵). پس این لقب را باب به او اعطا نکرده بود. در میان ازلیان بعدی، میرزا هادی دولت‌آبادی با استناد به یکی از آثار باب، لقب «بهاء» را از آن خود او دانسته و مانند سید محمد اصفهانی استفاده گسترده بهاء‌الله و پیروانش از این واژه را نادرست دانسته است (دولت‌آبادی، ۱۴۰۱، ۱۵۴-۱۵۶). سید محمد اصفهانی بر آن است که باب تنها یک نامه برای بهاء‌الله نوشته بود (اصفهانی، ۹). این سخن

نادرست است، چرا که صبح ازل در کتاب مستقیظ نامه دیگری جز نامه یادشده از سوی سید محمد اصفهانی را آورده و نوشته که باب آن را برای «أخ الثمره: ۲۳۸» (برادر صبح ازل: ۲۳۸ = حسینعلی) نوشته بود (صبح ازل، نسخه خطی ب، ۳۰۷). اینجاست که سید محمد اصفهانی به یکی از سخنان باب ارجاع داده و آن را با دعوی من یظهره‌اللّٰهی بهاء‌الله ناهمسان دانسته است:

ای خلق بی‌شعور! این بزرگواری که وعده من یظهره‌الله را داد و این شخص مدعی می‌گوید: «سفارش مرا کرده نزد این جهال»، همان بزرگواری می‌فرماید خطاب به معلم اطفال بیان که: «اطفال را چوب مزین و بر کرسی بنشان که من یظهره‌الله را در مکتب خواهند آورد؛ مبدا نشناسی و او را چوب زنی» که از حال تربیت فرموده اهل بیان را از برای آن یوم‌الله (اصفهانی، نسخه خطی، ۹).

این استدلال را می‌توان یکی از مواردی دانست که ازلیان برای نادرست دانستن دعوی بهاء‌الله آن را شاهد می‌گیرند. در این نگاه، معلمان بابی نباید کودکان مدرسه را چوب بزینند، مبدا من یظهره‌الله را چوب زده باشند. پس من یظهره‌الله در دوران آیین بیان به دنیا خواهد آمد که چوب خوردنش را باب نهی کرده و بنابراین، بهاء‌الله که در دوران دیانت اسلام به دنیا آمده، نمی‌تواند من یظهره‌الله باشد. در میان ازلیان بعدی، میرزا هادی دولت‌آبادی از شاگردان سید محمد اصفهانی (نبوی رضوی، ۱۴۰۱، ج ۱، ۲۱)، باب یازدهم از واحد ششم کتاب بیان فارسی را شاهد گرفته و به همین گونه به نادرستی دعوی من یظهره‌اللّٰهی بهاء‌الله رسیده است (دولت‌آبادی، ۱۴۰۱، ۱۳۲ و ۱۳۳). باید دانست که اساس کار وی نشان دادن نمونه‌های زیادی از کتاب بیان فارسی در عدم تطابق دعوی بهاء‌الله با تعالیم باب است که در ۲۲ مورد به آن پرداخته است (همان، ۱۱۶-۱۵۳).

سید محمد اصفهانی در پایان این رساله شواهد و دلایل بطلان دعوت بهاء‌الله را بسیار و شنوندگان آن را کم دانسته است: «این قدر هست از ادله و براهین که عاجزم از نوشتن آنها، لیک چه فایده‌ای گوشان را!» وی سپس خواسته تا این مکتوب رونویسی شود و به جاهای مختلف برسد (اصفهانی، ۹).

نتیجه‌گیری

پس از آغاز دعوت آشکار میرزا حسینعلی بهاء‌الله درباره نسخ تعالیم سید علی محمد باب در آیین بیان و شکل‌گیری آیین بهایی، برخی بزرگان بابی بهایی‌نشده به نگارش کتاب‌ها و رساله‌هایی در رد او پرداختند. بررسی آثار گوناگون ایشان نشان می‌دهد که می‌توان استدلال‌های آنان را در پنج گروه دسته‌بندی کرد: استشهاد به آثار باب در ستایش از جانشینش میرزا یحیی صبح ازل، استناد به آثار باب درباره ویژگی‌های صاحب دین بعدی و نبود آنها در بهاء‌الله، شاهد گرفتن آثار پیشین بهاء‌الله در ستایش

از صبح ازل، رد تفسیرها و تأویل‌های بهاء‌الله بر آثار باب و تأکید بر صفات ناشایست بهاء‌الله. «استدلالية نبیل» مکتوبی از سید محمد اصفهانی است که با وجود اختصار، به سبب جایگاه اصفهانی در مقام دومین شخصیت بایبان در زمان آغاز دعوت بهاء‌الله و کشته شدنش به دستور او، ردیه‌ای مهم است و به سبب ذکر مصداق‌هایی از مهم‌ترین استدلال‌های ازلیان در نقد دعوت بهاء‌الله، در بررسی میزان درستی یا نادرستی آن استدلال‌ها کارگشاست. در این پژوهش، دلایل آن مکتوب همراه با شاهدهایی از ردیه‌های دیگر ازلیان متقدم و متأخر بررسی شد، اما در میان آنها دلایل مهم‌تر را در دو گروه می‌توان دید. تأکید بر سخنان زیاد باب درباره جانشینی صبح ازل پذیرفتنی است، چرا که نه تنها بسیاری از آنها از سوی صبح ازل در کتاب مستقیقظ آورده شد و با استقبال بایبانی که هنوز دوره باب را به یاد داشتند مواجه شد، که برخی از آنها را بهاییان نیز روایت کرده‌اند و صورت اصلی برخی دیگر نیز محفوظ مانده و به چاپ رسیده است. در رساله سید محمد اصفهانی تعداد کمی از مکتوبات باب آورده شده است، اما در رساله‌های ازلیان دیگر متن تعداد بسیاری از آنها را می‌توان دید مانند کتاب *استدلالية قهیر* از متقدمان و کتاب *النائمین* از متأخران. همچنین آنچه بر پایه آثار باب درباره نبود ویژگی‌های من یظهره الله و زمان ظهور او در بهاء‌الله و زمان دعوی‌اش آورده شده پذیرفتنی است و نشان می‌دهد باب کسی دیگر را در آن مقام می‌شناخت. اینجا نیز، به سبب اختصار، مصداق‌های اندکی از آن ناهمسانی‌ها آورده شده اما در رساله‌های دیگر ازلیان، به ویژه در کتاب *فصل الکلام* میرزا هادی دولت‌آبادی، با بسط و تفصیل به آنها پرداخته شده است. این دو گروه استدلال را مهم‌ترین دلایل ازلیان در نقد دعوت بهاء‌الله می‌توان دانست که با توجه به قطعی بودن انتسابشان به باب از بالاترین درجه استنادی برخوردارند. در این میان، سخن بهاییان درباره نادرستی استنادهای ازلیان به آثار باب پس از ظهور من یظهره الله نیز نادرست دانسته می‌شود، چرا که آنچه ایشان بر آن دست می‌گذارند، سخنی از باب مانند سخنان دیگر او درباره صبح ازل، من یظهره الله و زمان ظهور اوست که همزمان باید دیده شوند. بنابراین، باید گفت پس از ظهور من یظهره الله که کسی جز بهاء‌الله است، به سخنان باب نباید پرداخت. در نگاه این پژوهش، این سخن بهاییان مهم‌ترین استدلال ایشان در برابر ازلیان است که در مهم‌ترین ردیه ایشان، یعنی کتاب *بدیع* که نوشته بهاء‌الله است و حکم وحی را برای ایشان دارد، بارها آمده است. دیده می‌شود که در رساله سید محمد اصفهانی سه نوع از انواع پنج‌گانه دلایل بایبان بهایی‌نشدنی برای نشان دادن نادرستی دعوت بهاء‌الله آورده شده است. آنچه در اینجا نیامده، استدلال به آثار پیشین بهاء‌الله در ستایش از صبح ازل و تأکید بر صفات ناشایست بهاء‌الله در تناقض با مقام الهی اوست. این دو نوع استدلال ازلیان را در آثار دیگر ایشان به کرات می‌توان دید. با این حال، به نظر می‌رسد آنچه از آن سه نوع دلیل در *استدلالية نبیل* آمده و با شاهدهایی

دیگر از مخالفان بابی متقدم و متأخر بهاءالله همراه شده، در راستی‌آزمایی استدلال‌های ایشان گویاست. بدین ترتیب، می‌توان بر آن بود که این دلایل قطعی بابی گویای آن‌اند که آموزه‌های باب به آیین بهایی نمی‌انجامد و ازلیان به درستی بر نبود اصالت بابی در دعوی من‌یظهره‌اللهی بهاءالله تأکید می‌کردند.

References

- Āvāreh, abd-al-Ḥusayn (1922). *al-Kawākeb al-Dorriayah fi Ma'āṭiri al-Bahā'īyyah* (Bright Stars of the Baha'i Deeds). Vol. 1. Qāherah: Maṭba'ah al-Siāādah. [In Persian]
- abd-al-Bahā', Ḥabbās (1962). *Maqāleyi Šakṣi Sayyāḥ ke dar Tafṣili Qaḏīyyeyi Bāb Nevešteh Ast* (A Traveller's Narrative to Explain the Case of the Bab). Moasseseyi Melliyyi Maṭbou'āti Amri. [In Persian]
- Bāb, Sayyed ali-Moḥammad. *Bayāni Fārsi* (The Persian Bayan). [In Persian]
- Bahāullāh, Mirzā Ḥusayn-ali. *Badi'ā* (The Novel). [In Persian]
- Bahāullāh, Mirzā Ḥusayn-ali. *Eṣrāqāt* (Lusters). [In Persian]
- Baḥr al-Olum Kermāni. *Tarjomeyi Tāriqi Bābiyyeh az Rusi* (A Translation of a History of Babism from Russian). The Central Library of Princeton University, William M. Miller Collection, No. 261. [In Persian]
- Bakṭiyari, Manučehr (2016). *Kārnāmeḥ va Ta'tiri Degar-Anišāni Azali dar Iran* (A Report of the Deeds and Effects of Azali Dissenters in Iran). Cologne: Foruḡ. [In Persian]
- Browne, Edward G. 1932. *A Descriptive Catalogue of the Oriental Mss. Belonging to the Late E. G. Browne*. Cambridge: at the University Press.
- Browne, Edward G. 1918. *Materials for the Study of the Babi Religion*. Cambridge: at the University Press.
- Čāhārdehi, Nur-al-Din (1983). *Bāb Kist va Soḡani U Čist?* (Who is the Bab and What Does He Say?) Tehrān: Fatḥi. [In Persian]
- Fāzel Māzandarāni, Asadullāh (1965-1970). *Asrār al-Āṭāri Koṣuši* (The Secrets of Confidential Works). Moasseseyi Melliyyi Maṭbou'āti Amri. [In Persian]
- Fāzel Māzandarāni, Asadullāh. *Tāriqi Ḥohur al-Ḥaq* (A History of the Manifestation of Truth). Vol. 4 and 5. S. M. Nabavi's Private Library. [In Persian]
- Dahaji, Sayyed Mahdi. *Resāleh* (The Treatise). Central Library of Cambridge University, E. G. Browne Collection, No. F57(9). [In Persian]
- Dowlatabādi, Mirzā Hādi (2021). *Faṣl al-Kalām* (The Final Word) in *Ḥayāti Yahyāyi Najī* (The Life of the Saved Yahya), Vol. 1, Edited by S. M. Nabavi, 115-161, Tehrān: Negāhi Moāāṣer. [In Persian]
- Dowlatabādi, Mirzā Yahyā (2020). *Āyin Dar Irān* (Faith in Iran). Edited by S. M. Nabavi,

- Tehrān: Negāh Moāāšer. [In Persian]
- Eātizād al-Salṭaneh, alī-Qolī Mirzā (1998). Fitniyi Bāb (Sedition of the Bab). Edited by Abd-al-Ḥosayn Navā'i. Tehrān: Elm. [In Persian]
- Ebrāhimi, Muḥammad-Šādiq. Qesmati az Alvāḥi Katti Noqtieyi Ulā va Āqā Sayyed Ḥosayni Kātib (Part of the Handwritten Tablets of the Primal Point and Mr. Sayyid Hussein Kateb). [In Persian]
- Isfahāni, Mirzā Ḥeydar-ali (1913). Bahjat al-Ṣodur (Delight of the Chests). Mumbai. [In Persian]
- Isfahāni, Sayyed Moḥammad. Estedlāliyyeyi Nabil (The Argument of Nabil). The Central Library of Princeton University, William M. Miller Collection, No. 242. [In Persian]
- Išrāq Kāvāri, Abd-al-Ḥamid (1970). Mā'edeysi Āsemāni (Heavenly Table). Vol. 8. Moasseseyi Mellīyi Maṭbou'āti Amri. [In Persian]
- Kāteb, Mirzā Mošafā. Javābi Loḥi Jenābi Abbās Effendi (The Answer to Abbas Effendi's Tablet). The Central Library of Princeton University, William M. Miller Collection, No. 226. [In Persian]
- Kermāni, Mirzā Āqā-Kān and Šeyḵ Aḥmad Ruḥi. Hašt Behešt (Eight Heavens). [In Persian]
- Kordesāni, Saāid-Kān. Kurdestani's Notes. The Central Library of Princeton University, William M. Miller Collection, Collection No. CO385, Box No. 4. [In Persian]
- Motevalli-Bāšiyi Qomi, Mirzā Moḥammad-Ḥosayn (2022). Javābi Motevalli-Bāšiyi Qomi be Āmirzā Musā in Āyin Dar Irān (From His Excellency Motevalli-Bashi of Qum to A-Mirza Musa). Edited by S. M. Nabavi, 340-372, Tehrān: Negāh Moāāšer [In Persian]
- Nabavi Razavi, Sayyed Meqdād (2016). Asnādi Darbāreyi Jāyqāhi Šobḥ-i-Azal dar Negāhi Bāb (Documents on the State of Subh-i-Azal in the Bab's Eyes). Bahāyišenāsi 1 (2 and 3), 63-110. [In Persian]
- Nabavi Razavi, Sayyed Meqdād (2022). Ḥayāti Yaḥyāyi Najī (The Life of the Saved Yahya). Vol. 1, Tehrān: Negāh Moāāšer [In Persian]
- Nabavi Razavi, Sayyed Meqdād (2022). Sāzmāni Edāriyi Bābiyān dar Zamāni Eqāmati Mirzā Yaḥyā Šobḥ-i-Azal dar Baḡdād (1269-1280 AH) (Administrative Organization of Babis During the Stay of Subh-i-Azal in Baghdad (1269-1280 AH)). Bahāyišenāsi 1 (4), 76-91. [In Persian]
- Nabavi Razavi, Sayyed Meqdād (2015). Taḥlili Rvāyathāyi Koštāri Bahā'iyān az Azaliyān dar Ebtedāyi Daāvati Bahāullāh (An Analysis of the Azali Killings of Baha'is at the Start of Bahauallah's Call) in Tanbih al-Nā'emīn, Edited by S. M. Nabavi, 389-409, Tehrān: Negāh Moāāšer [In Persian]
- Najafi, Sayyed Moḥammad-Bāqer. Bahā'iyān (The Baha'is). [In Persian]

- Narāqi, Mollā Moḥammad-Jaʿfar. Taḍkerah al-ḡāfelin (An Admonition to Ignorants). Central Library of Cambridge University, E. G. Browne Collection, No. F63(9). [In Persian]
- Nuri, Ezziyeh- Ḳānom and the Others (2015). Tanbih al-Nāʿemin (Informing the Asleeps), Edited by S. M. Nabavi, Tehrān: Negāh Moʾāāšer. [In Persian]
- Qahir, Mollā Rajab-ali. Estedlāliyyeyi Qahir (The Argument of Qahir). [In Persian]
- Rabbāni, Ṣoqi (1992). Toḳiʾāti Mobārakeh Be Aḥebbāʾyi Ṣarq (The Holy Letter to the Friends of East). Langen: Lajneyi Melliyi Amri. [In Persian]
- Roḥāni, Sayyed Moḥammad-Rezā (2006). Hašt Behešt: Eddeʾānāmeyi Ferḡeyi Azali (Eight Heavens: The Manifest of Azali Sect). Zamāneh 6 (61), 61-64. [In Persian]
- Ruḥi, Ḥṭiyeh. Ṣarḥi Ḥāli Ḥazrati Ṭamareh (On the State of His Excellency the Samareh). [In Persian]
- Sarlati, Sayyed Mahdi. Ṣaḥīfeh al-Azaliyyah al-Bahiyyah (The Supreme Eternal Book). Nāser Dowlatābādi's Private Collection. [In Persian]
- Serāj, Mollā Ḥli-Moḥammad. Estedlāliyyeyi Serāj (The Argument of Seraj). [In Persian]
- Šāhrudi, Šeyḵ Aḥmad (1963). Rāhnamāyi Din (The Guide of Religion). Čāpḳāneyi Ḥeydari. [In Persian]
- Šarif Kāšāni, Šeyḵ Moḥammad-Mahdi (2018). Tāriḳi Jaʿfari (Jaʿfari History). Edited by S. M. Nabavi, Tehrān: Negāh Moʾāāšer [In Persian]
- Šeyḵ al-Mamāleki Qomi, Šeyḵ Mahdi (2019). Tāriḳi Biḡaraz (The Impartial History). Edited by S. M. Nabavi, Tehrān: Negāh Moʾāāšer [In Persian]
- Šobḥ-i-Azal, Mirzā Yaḥyā. Kitāb al-Waṣiyyah fi Taʾyini al-Šohadāʾ (The Book of the Will on Determining the Witnesses). Nāser Dowlatābādi's Private Collection. [In Persian]
- Šobḥ-i-Azal, Mirzā Yaḥyā. Mostayḡeḡ (The Eager to Awakening). The Central Library of Princeton University, William M. Miller Collection, No. 261. [In Persian]